

Rəvayətlərdə tarixin izləri

Rəvayətlər folklorun epik növünə aid olan qədim janrlarından biridir. Rəvayətlərdə xalqın tarixi keçmişi, məişətilə bağlı əlamət və izlər özünü yaşadır. Odur ki, belə tarixi, yarımtarixi nümunələr təkcə folklorşünasların deyil, tarixçilərin, etnoqrafların da müraciət etdiyi əsas mənbələrdən biridir. Vaxtilə görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim Y.V.Çəmənzhəminli bu məsələyə diqqəti cəlb edərək yazırdı: "Ölkəşünaslıq"da tarixi kitabların və tarixi abidələrin tədqiqi kafi deyil. Tarixi tədqiq etmək üçün filoloji təhlilə, xalq ədəbiyyatına, el adət və etiqadlarına müraciət etmək birinci məsələlərdən olmalıdır. Hər söz bir tarix yuvasıdır" (Çəmənzhəminli Y.V. Əsərləri, III c. Bakı, 1977, səh 6-7).

Görkəmli alimin də fikirlərindən göründüyü kimi, xalq ədəbiyyatı, ondakı hər söz tarixlə, daha doğrusu tarixiliklə bağlıdır. Bu mənada rəvayətlər tarixiliklə bağlı olan folklorun əsas öznəklərindəndir. Tədqiqatlar sübut edir ki, rəvayətlər daha çox tarixi hadisələr, yer, qala və şəhərlərlə bağlı yaranıb. Belə folklor öznəkləri tarixi və ya yarımtarixi nümunələr hesab edilir. Qədim Azərbaycanın Qobustan, Qız qalası, Xudafərin körpüləri, Gəmiqaya, Xaraba Gilan və s. tarixi-coğrafi məkanları ilə bağlı yaranmış rəvayətlər də bu qəbildəndir. Əlincəqala da haqqında rəvayətlər yaranmış tarixi yerlərdən biridir. Əlincəqala ilə bağlı rəvayətlərin bir neçəsi tərəfimizdən vaxtilə yazıya alınıb Naxçıvan regionu ilə bağlı çap edilmiş folklor antologiyasına salınmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Əlincəqala və onun ətraf regionu ilə bağlı rəvayətlər orta əsrlərdə daha çox olmuşdur. Onların bir hissəsi unudulmuş, bir hissəsi də müəyyən qədər dəyişmiş şəkildə gəlib dövrümüzə çatmışdır.

Belə rəvayətləri təxminən 2 yerə ayırmaq olar.

1. Qismən unudulmuş rəvayətlər.

2. Qorunmuş rəvayətlər.

Qismən unudulmuş rəvayətlərin süjet və mövzularından bəzi hissələr, motiv və epizodları bizə çatmışdır. Qorunmuş rəvayətlər isə, demək olar ki, olduğu kimi dövrümüzlə gəlib çıxmışdır.

Yarımtarixi rəvayətlərdən biri qalının adı ilə bağlıdır. Bu nümunəyə görə qalını Əlincə xan tikdirmiş, buna görə də qala Əlincəqala adlandırılmışdır. Araşdırma göstərir ki, bu xalq etimologiyası tarixi reallığa söykənmir. Mənbələr qalının Əlincə xanla bağlı olduğunu təsdiq etmir. Qalının adını "Nuhun tufanı" ilə bağlayan regional rəvayət də məlumdur. Rəvayətə görə, tufan zamanı gəmi Əlincəqala dağına da toxunub. Nuh peyğəmbər də bura "Əlincə dağdır" deyib. Bu rəvayətdə tarixilik yoxdur. Əlincə xanla bağlı rəvayət də gerçəkliyə söykənmir.

Əlincəqala ilə bağlı rəvayətlər Eldəgizlər, Teymur hakimiyyətilə eləcə də Şeyx Fəzlullah Nəiminin ölümlüə bağlı izləri daha çox yaşadır. Belə nümunələrdən biri "Altunla Zeynəb", ikincisi isə "Zeynəb gölü" adlı yarımtarixi regional rəvayətlərdir (Naxçıvan folkloru, Bakı, 1994, səh 72-74).

Birinci rəvayətə görə, Altunla Zeynəbin toyunu Əmir Teymurun qəfil hücumu pozur, hər iki gənc bir dəstə ilə Əlincəqalaya çəkilib mübarizə aparırlar. Bunları acından qırmaq üçün qala mühasirədə saxlanılır. Teymurilərin niyyətini başa düşən Altun qaladakı əhəngdaşının un halına salıb qayadan aşağı tökdürür. Demək istəyir ki, zəhmət çəkməyin, çörəyimiz də yoxdur. Bundan sonra Teymur çəkilib gedir. "Zeynəb gölü" rəvayətinə görə də Teymurun qoşunu çəkilib getdikdən sonra Altun qalını bir dəstəyə tapşırıb, Zeynəbi öz kəndi Berdiyə göndərir. Altunun qaladan getməsinə eşidən qoşun geri qaayır. Yəni qalını ala bilmir. Hiddətlənmiş Teymur Altunun nişanlısı Zeynəbi tutmağı əmr edir. İyrənc niyyəti başa büşən Zeynəb son anda özünü kəndin yaxınlığındakı gölə çatdırır. Ağır bir daşı özünə bağlayaraq yuvarlanıb gölə düşür və həlak olur. Qazançı kəndi yaxınlığındakı bu göl yeri o vaxtdan el arasında "Zeynəb gölü" adlanır.

Hər iki rəvayətdə Teymur işğalı ilə bağlı tarixi izlər özünü göstərir. Sual yaranır: rəvayətdəki Altun tarixdəki Əmir Altundurmumu? Zeynəb haqqında nə demək olar?

Məlumdur ki, Əlincəqala Teymur qoşunlarına qarşı 14 il mühasirə vəziyyətində olub (Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1961, səh. 218). Bu vaxt Əlincəqala ətrafında Teymurilərlə Cəlarilər arasında vuruşmalar baş vermiş, qalının müdafiəsi əmir Altuna tapşırılmışdır (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV c. Bakı, 1980, səh. 182).

Bu döyüşlə bağlı R.Məmmədov da yazmışdır: "Qalının qultvalı Əmir Altun adlı bir sərkərdə idi" (Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki, Bakı, 1977, səh. 94). Sergey Borodin isə əsərində Əmir Altunun Teymurilərə qarşı Əlincəqalada göstərdiyi qəhrəmanlığın təsvirini vermişdir (Borodin S. Səmərqəndin ulduzları, 2-ci kitab, Bakı, 1962, səh. 102-103).

Bu məlumatlar rəvayətdəki Altunun şəxsiyyəti ni aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, rəvayətdəki Altun tarixi şəxsiyyətdir, daha doğrusu, Teymurilərə qarşı mübarizə aparmış Cəları əmiri Altundur. Lakin belə qənaətə Zeynəb haqqında demək olmur. Bu haqda bəzi qeydlər etmək mümkündür. Başqa bir yerə köməyə getmiş Altunun Zeynəbi Əlincəqala kimi yerdən kəndə - Berdiyə göndərdiyinə inanmaq olmur. Daha doğrusu, 14 il Teymur qoşununa müqavimət göstərmiş təcrübəli bir sərkərdə belə bir ehtiyatsızlığa yol verməzdi. Bu halda, Zeynəbin Əlincəqaladan getməsinin başqa səbəbi ola bilər.

Tarixdən məlumdur ki, Əlincəqalının müdafiəsində təbrizli Sultan Əhməd oğlu Malik Tahir də iştirak etmişdir. Mənbələrdən aydın olur ki, Malik Tahirlə Əmir Altunun arasında ziddiyyət yaranmışdır. Altun xəyanətlə öldürülmüşdür. Qala da müdafiəsiz ələ keçmişdir. Bundan sonra Zeynəb qalada qala bilməzdi. Odur ki, kəndə - Berdiyə getməli olmuşdur. Onun ardınca gedildikdə, o özünü həlak etmişdir. Mənbələrdə Zeynəbin şəxsiyyətilə bağlı qeydə, məlumata rast gəlmək olmur. Lakin ola bilsin ki, rəvayətdəki bu surət Altunun nişanlısının prototipidir.

Qalının adı orta əsrlərdə Alancik, Anacuc, Ələncik, Alanca, Əlincə şəkillərində işlənmişdir (Məmmədov K. "Alınmaz qala". Qobustan,

1979, №-1, səh. 34). "Alancik" sözünün "kiçik meydan", "alan" sözünün də qədim türk dilində "düzənlik", "meydan" mənalarında olduğu göstərilir (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV c. Bakı, 1980, səh. 162). Biz də qalının qədim adının "Alancik", yaxud "Alancuc" şəklində olduğunu qənaətindəyik. Sözün mənşəyi, mənası haqqında isə bir qədər fikirirdəyik.

Ə.Dəmirçizadə "Alancik" qədim türk sözünün "yüksək", "yuxarı", "şimal", daha əvvəllər isə "yüksək yer", "dağ" mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (Dəmirçizadə Ə. "50 söz", Bakı, 1968, səh. 20).

"Alancik" yer adındakı "al" "yüksək", "yuxarı", "uca dağ" mənasındadır. "Al" a artırılan "an" cəm halında "məkan", "yer" mənə çalarları yaradan şəkilçidir. Sözü sonundakı -cik şəkilçisi kiçiltmə mənası daşıyır. Beləliklə, "Alancik" - "yüksək dağ", "hündür, yuxarı qala" deməkdir.

Tarixdən məlumdur ki, Əlincəqala ətrafındakı döyüşləri Əmir Teymurun oğlu Miranşah aparmışdır. Miranşahın böyük dağntılar törətməsi haqqında tarixdə məlumatlar var. Bu barədə özü də demişdir: "Bir sıra sərkərdələr özlərinin abadlıq işlərinə maraq göstərmələri ilə söhrətlənmişlərsə, qoy mənim adım səhərləri dağıdıb vıran etməklə tarixdə qalsın" (Seyfəddini M. Xaraba Gilan. "Azərbaycan müəllimi", 1987, №-55).

Tarixin qanlı hadisələrilə səsleşən bir rəvayətə görə, Əlincəqalını ala bilməyən Teymurun qoşunu qala ətrafında yeddi kəndi xarabazlığa çevirmişdir. Rəvayətə görə, bu kəndlər Verdik, Məzrə, Köhnə Paradaş, Köhnə Haçaparaq, Dəmirçi, Xanağa kəndi yaxınlığındakı bir xarabalıq və başqası olmuşdur.

Əlincəqalının uzun illər müharibə vəziyyətində olduğu bir şəraitdə yeddi kəndin xarabalığa çevrilməsi adi bir haldır. Bu yarımtarixi rəvayət bir çox epizod və xüsusiyyətlərinə görə tarixlə çox yaxından səsleşir. Görünür, qəddarlığınə və dağntılar törətməsinə görə hələ sağlığında Miranşahın xalq arasında "Miranşah", yəni "İranşah" adlandırılması da təsadüfən olmamışdır (Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1961, səh. 219).

Məlumdur ki, Fəzlullah Nəiminin də 1396-cı ildə Naxçıvanda, yaxud Əlincəqala yaxınlığında

qətlə yetirən Miranşah olmuşdur (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, 1960).

Xanağa kəndi (Culfa rayonu) yaxınlığındakı Xanəqah adı ilə bağlı bir rəvayət də məlumdur. Bu rəvayətə görə, Əlincəqala xanəqahı xorasanlı bir şeyxlə əlaqədardır. Deyilənə görə, türbə Xorasandan gəlmiş şeyx tərəfindən tikildiyindən el arasında "Şixorasan" adlanır.

Əlincəqala xanəqahı həzrət salamat qalmış iki əsas binadır ki, bunlardan qədimi XIII əsrə aid edilən türbədir. Bu da Lalabəy adlı bir şəxsin vəsaitilə memar Cəmaləddin tərəfindən tikilmişdir (Salamzadə Ə. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri, Bakı, 1976, səh. 51).

Bu məlumatdan aydın olur ki, türbənin tikilməsinin xorasanlı şeyxlə heç bir əlaqəsi yoxdur. El arasında türbənin "Şixorasan" adlanmasının başqa səbəbi vardır. Bu barədə M.Seyfəddinin və H.Ciddinin qənaətləri daha əsaslıdır. Türbənin adı xalq arasında deyildiyi kimi "Şixorasan" yox, "Şeyx xurası"dır. Bunun da mənası "günəşə oxşar", yaxud "Hurani şeyx" deməkdir (Seyfəddini M., Ciddi H. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər, "Sovet Naxçıvanı", 1984, № 210).

Görünür, bu məna əsrlər keçdikcə xalqın düşüncəsində dəyişmiş, unudulmuş, nəticədə sözün məlum olan el variantı yaranmışdır. Rəvayət yaranmasında Nəimi ilə bağlı hadisələrin də təsiri olmasın deyil. Bir məsələni də qeyd edək ki, vaxtilə Nəimi də şeyx kimi tanınmış, deyildiyi kimi, Əlincəqala xanəqahına gətirilmişdir. Güman ki, bu "gətirilmə" təsəvvürü türbənin "Şeyx xurası" adının tədricən unudulub el arasında "Xorasanlı şeyx", yaxud "Xorasandan gəlmiş şeyx" şəklində düşünlülməsinə zəmin yaratmışdır.

Əlincəqala ilə bağlı yarımtarixi rəvayətlər az deyil. Bunlardan bir neçəsi haqqında danışıldı. Araşdırmalar göstərir ki, belə rəvayətlər Əlincəqalının tarixi keçmişilə bağlı müəyyən əlamət və izləri özündə yaşatmaqdadır.

Yusif Səfərov,

M.S.Ordubadı adına Naxçıvan Muxtar Respublika kitabxanasının direktoru, filologiya elmləri namizədi.